מכלול כלי חרס מתקופת הברונזה המאוחרת מתל חדיד (אל־חדית׳ה)

אלה נגורסקי ואלי ינאי

בחודש אוקטובר 2000 נערכה חפירת הצלה בתל חדיד (אל־חדית׳ה; לדוח ראשוני, ר׳ נגורסקי 2005) במהלך פיתוח כביש חוצה ישראל.[1] תל חדיד (147 מ׳ גובה מעל פני הים) נמצא בצדה המזרחי של בקעת לוד ומדרום לנחל נטוף, בגבול השפלה הצפונית. התל מזוהה עם העיר הקדומה חדיד, הנזכרת במקורות כאחד המקומות שבהם התיישבו שבי ציון. מיקומו האסטרטגי של האתר, על הדרך הראשית מלוד לשומרון ועל הדרך העוברת מלוד לירושלים, מסביר את ההמשכיות של ההתיישבות במקום. האתר משתרע על תל גדול וגבוה ועל שלוחה נמוכה ושטוחה מצפון לו; החפירה נערכה בחלקה המערבי של השלוחה השטוחה.

בשנת 1940 חשף י׳ עורי בשוליים הדרומיים־המערביים של התל רצפת פסיפס (Avi-Yona 1972). בשנת 1997, במהלך כריית מנהרה בכביש מס׳ 6 בשוליו המערביים של התל, התגלתה מערת קבורה מן התקופה הרומית, וכן נחשפו מבנים אחדים, מתקנים רבים, מטמון פולחני ושתי תעודות בכתב נאו־אשורי, המתוארכים כולם לתקופת הברזל (ברנד 1998: 67; Na'aman and Zadok 2000). בשנת 2010 חפרה באתר חגית טורגה וחשפה שרידי מבנה מתקופת הברזל 2 (טורגה 2010). מערת קבורה נוספת, אף היא מתקופת הברזל ומהתקופה הרומית(?), נתגלתה בחלקו הצפוני של התל (ינאי תשע״ב).

החפירה

כלי חרס מתקופת הברונזה המאוחרת נתגלו בחלקו התחתון של בור מים (4.8 מ׳ קוטר, 1 מ׳ עומק השתמרות) שדופנותיו נהרסו במהלך עבודות הפיתוח (תכנית 1). הבור נחצב בסלע נארי רך, ודופנותיו ורצפתו כוסו בשכבה עבה של טיח הידראולי צהבהב מעורב בשברים של קנקנים מהתקופה הביזנטית. תקרת הבור קרסה כנראה בימי קדם וחתמה את תכולתו. המילוי הכיל אדמה, אבנים קטנות, עצמות אדם (ר׳ נגר, כרך זה) וכלי חרס מתקופת הברונזה המאוחרת.

בחפירות הקודמות בתל חדיד לא נמצאו עדויות ליישוב מתקופת הברונזה המאוחרת, ועל כן מכלול הכלים שנחשף בבור הוא עדות ראשונה ליישובו של התל בתקופה זו. ההקבלות לכלי החרס נבחרו מאתרים קרובים ככל האפשר. הקבלות אחדות נמצאו בתל קסילה, אבל רוב ההקבלות נמצאו בתלים בשפלה, כגון תל לכיש (Tufnell 1958), תל ציפור (Yannai 2000b) ותל עיטון (Tzaferis and Hess 1992).

האתר המרכזי והחשוב שנחפר בקרבתו של תל חדיד הוא תל גזר, אולם בדוחות החפירה מתל גזר

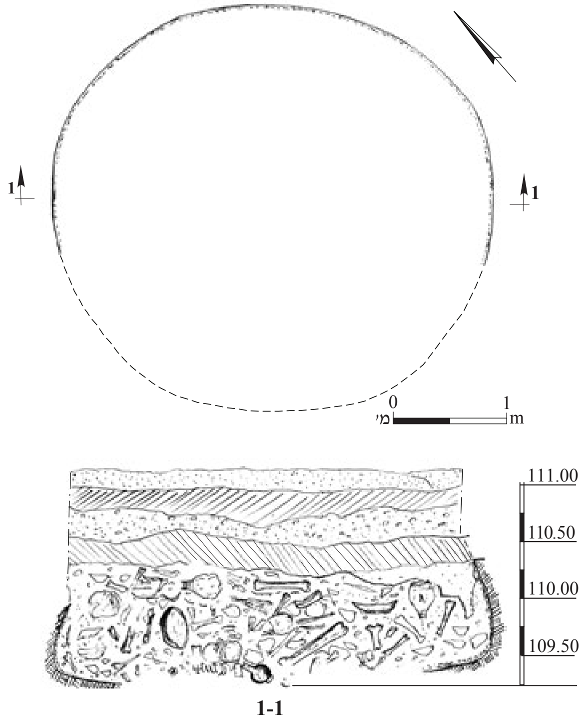

תכנית 1. הבור, תכנית וחתך.

מוצגת כמות קטנה מאוד של חרסים משלהי תקופת הברונזה המאוחרת. יתרה מכך, מכלולי הכלים מהשכבות בתל גזר שונים מאוד ממכלול הכלים שנמצא בבור בתל חדיד, ולכן לרוב הממצאים מתל חדיד אין הקבלות בתל גזר. לתופעה זו יכולים להיות שני הסברים: (1) הרכב טיפוסי הכלים במכלול מתל חדיד שונה מזה של המכלולים המאפיינים את התקופה משכבות יישוב ומקברים; (2) המכלול מתל חדיד מתוארך לתקופות שלא נחפרו כמעט בתל גזר (Finkelstein 2002b:280).

כלי החרס

כלי החרס לא נמצאו באתרם, אלא זרוקים בערבוביה לצד מקבץ עצמות אדם בתוך בור ששימש לאגירת מים. במהלך החפירה לא היה אפשר למיין את הכלים לקבוצות, ונראה שהם הושלכו לבור כקבוצה אחת. מסיבה זו, המכלול נדון כמקשה אחת.

קערות קטנות (איור 1).— נחשפו 12 קערות פשוטות (איור 1:1–12), העשויות מחומר מנופה ומעורב בגריסים לבנים. כל הקערות הן מטיפוס אחד, ולהן בסיס שטוח, דופן מעוגלת מעט ושפה שגימורה מעוגל. בקערה מס׳ 10 השפה מעוגלת פנימה. הגימור החיצון של כל הקערות מחוספס, וניכרים בו חריצים ופירורי חומר מתהליך הייצור. החלק התחתון של הגוף הסמוך לבסיס והבסיס מחורצים, ונראה שלא הוחלקו כלל. סימני חירוץ ניכרים בחלק מהקערות גם קרוב לשפה. הצד הפנימי של הקערות מוחלק ומוקפד. הקערות נעשו בקוטר ובגובה אחידים למדי (7–9 מ״מ עובי הדפנות).

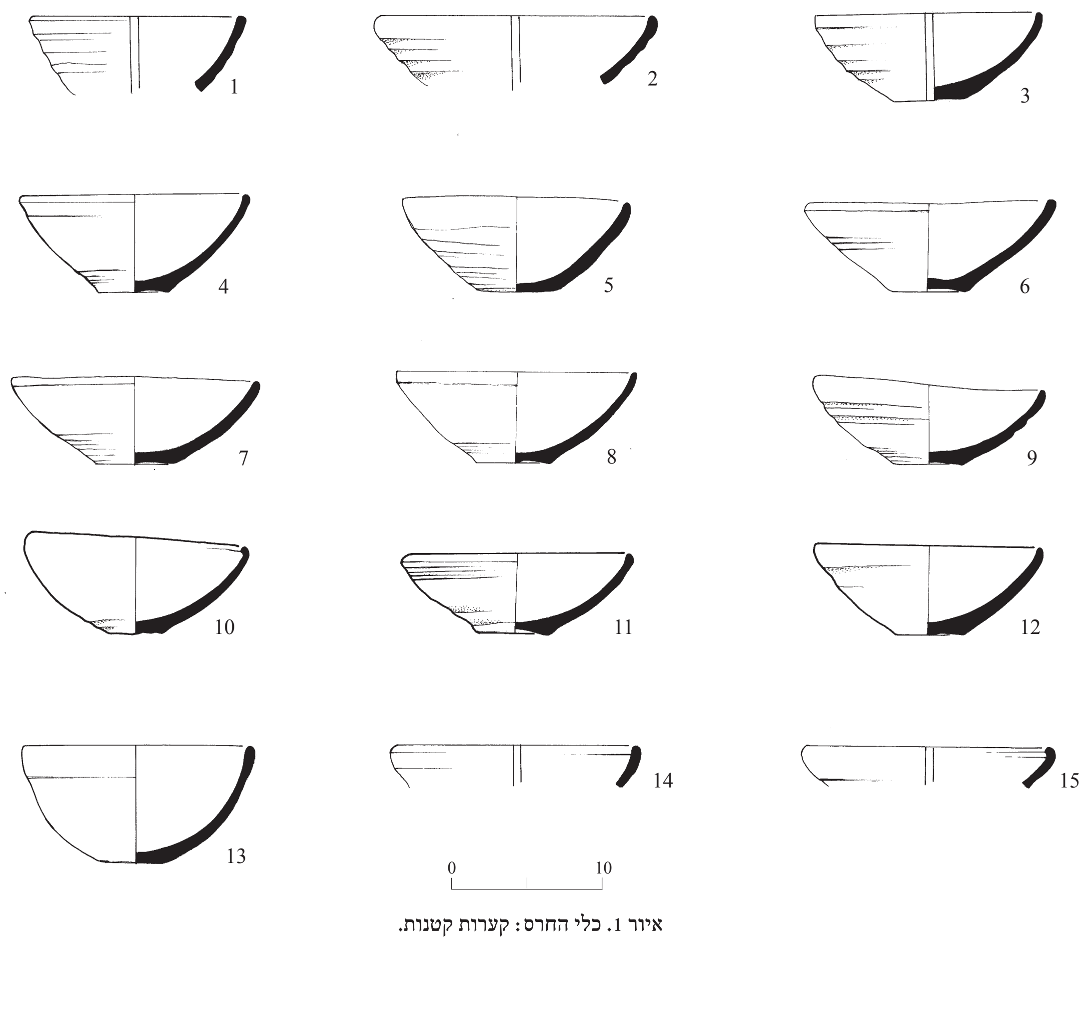

איור 1. כלי החרס: קערות קטנות.

איור 1

מס׳	מס׳ רישום (סל)	מס׳	מס׳ רישום (סל)
1	10/104-46	9	10/104-27
2	10/104-44	10	10/104-25
3	10/104-42	11	10/104-32
4	10/104-29	12	10/104-23
5	10/104-26	13	10/104-41
6	10/104-22	14	10/104-45
7	10/104-24	15	10/104-43
8	10/104-28		

קבוצת הקערות הקטנות והפשוטות נפוצה באתרים במישור החוף, עד גבול פלשת. הקבלות נמצאו בתל ציפור שכבות IV–VI (Yannai 2000b: Figs. 2:1–4; 3:1–3; 4:1, 2) ובמקדש החפיר 2 בלכיש (Tufnell 1958: Pl. 7:LII 14). דופנות הקערות הפשוטות בלכיש ובציפור מעוגלות מעט פחות מהקערות בתל חדיד. קערות שדופנותיהן מעוגלות כמו בתל חדיד נמצאו בגזר, שטח II, שכבות b11–13 (Dever 1974: Figs. 26:16; 24:28). שתי קערות דומות נמצאו בקבר בין אשדוד לאשקלון (גופנא ומירון תש״ל: איור 1:1, 2).

על פי תפוצת ההקבלות, אפשר לראות שקערות פשוטות אלה מאפיינות את חבלי מישור החוף הדרומי. אפשר לחלקן לשתי קבוצות: (1) קערות פשוטות משפלת יהודה וממישור החוף (תל לכיש ותל ציפור בעיקר), שלהן דפנות מעוגלות; (2) קערות פשוטות מאגן נחל איילון (תל גזר ותל חדיד), שלהן דפנות מעוגלות מעט יותר מאלה שבקבוצה 1. במכלולים מרוחקים יותר, כגון בקבר מתל ג׳דור (בן־אריה תשמ״א) ובקבר מירושלים (עמירן תשכ״א), לא נמצאו קערות פשוטות כלל. בסיסי הקערות הפשוטות מתל חדיד אינם בסיסי טבעת, אלא בסיסי דיסקוס שטוחים או קעורים. תמונה דומה עולה גם מהמכלולים בתל לכיש שכבה VII (המאה הי״ג לפסה״נ), שם נמצאו בסיסי דיסקוס, ושכבה VI (המחצית הראשונה של המאה הי״ב לפסה״נ), שם נמצאו בסיסי דיסקוס או דיסקוס קעור (Yannai 2004:1051).

לבד מהקערות הפשוטות נמצאו במכלול הקערות הקטנות שתי קערות עגולות (מס׳ 13 ו־14) שגימורן איכותי. קערה מס׳ 13 עמוקה מקערה מס׳ 14, ולה דופן חצי־כדורית. קוטרה קרוב לקוטרן של הקערות הפשוטות, אבל היא מעט עמוקה מהן. גימור פני הקערה מפנים ומחוץ נקי ומוקפד, והחומר שממנו הקערה נעשתה מנופה ואיכותי יותר מהחומר של הקערות הפשוטות. שבר קערה מס׳ 15, ששפתה מעוגלת, נעשה מחומר דומה לחומר שממנו נעשו הקערות הפשוטות. גימור השפה נקי ומוקפד, והיא מעוגלת כלפי פנים. ההבדל באיכותן של שלוש הקערות יכול ללמד כי כלי החרס שנמצאו במכלול מתל חדיד לא נעשו בגימור אחיד באיכותו. קערות 13—15 מלמדות כי בד בבד עם הייצור ההמוני של הקערות הקטנות והפשוטות יוצרו גם קערות מעטות ברמת גימור איכותית ומוקפדת. נמצאו מעט מאוד קערות מהטיפוסים של מס׳ 13—15, וקשה מאוד למצוא להן מקבילות.

קערות גדולות (איור 2).— מתארן של הקערות הגדולות דומה, ולהן בסיס דיסקוס קעור (מס׳ 3, 6) או שטוח (מס׳ 2, 4, 10), דופן מעוגלת ושפה עבה מפנים ומחוץ. חלק מהקערות נעשו במתאר פתוח והחלק התחתון של הדופן כמעט ישר (מס׳ 1—3). חלק מהקערות עמוקות, ולהן דופן מעוגלת, בעיקר בחלק העליון. מתארן של הקערות העמוקות (מס׳ 3, 4, 9, 10) כמעט חצי כדור.

השפות של כל הקערות נעשו בשיטה דומה, אך למעשה אין שתי קערות זהות. בכל השפות נעשה עיבוי, לרוב מפנים ומחוץ. העיבוי, כמו המתאר הכולל של הקערות הגדולות, אינו אחיד ויש בו מגוון רחב.

לקערות הפתוחות (מס׳ 1, 2) נמצאה הקבלה בתל ג׳דור (בן־אריה תשמ״א: איור 1:22), וכך גם לקערות העמוקות (בן־אריה תשמ״א: איור 1:18). לקערה מס׳ 9 נמצאה הקבלה מדויקת בתל ג׳דור (בן־אריה תשמ״א: איור 1:21), ולקערה מס׳ 10 נמצאה הקבלה במקדש החפיר 2 בלכיש (Tufnell 1958: Pl. 71: LII 46).

ההקבלות מלמדות שהקערות הגדולות נפוצות בשפלה, בעיקר בתל לכיש ובתל ג׳דור, והקערות הפשוטות במישור החוף, בעיקר בתל ציפור, באשדוד ובתל גזר, וגם בתל לכיש שבשפלה.

קערות מזוות (איור 3:1, 2).— הקערה הגדולה (מס׳ 1) נעשתה מחומר מנופה היטב, והגימור בפני הקערה נקי ומוקפד ללא שאריות של תהליך הייצור. קערה מס׳ 2 נעשתה מחומר מעורב בגריסים, וגימור פני הקערה מחוספס ואינו נקי משאריות הייצור. לשתי הקערות לא נמצאו הקבלות, לא בקברים ולא באתרי יישוב.

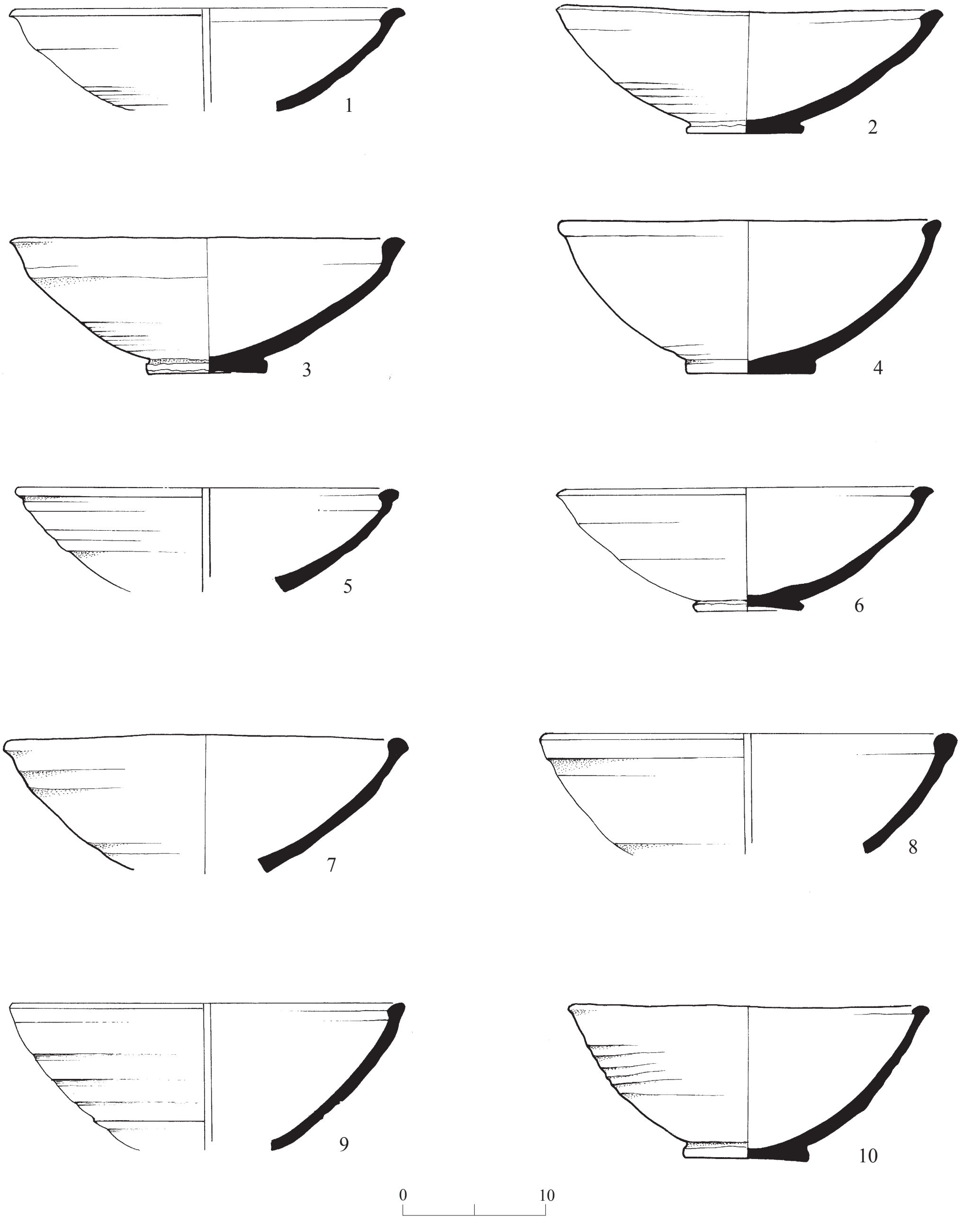

איור 2. כלי החרס: קערות גדולות.

מס׳	מס׳ רישום (סל)
1	10/104-39
2	10/104-14
3	10/104-15
4	10/104-12
5	10/104-40

מס׳	מס׳ רישום (סל)
6	10/104-36
7	10/104-13
8	10/104-37
9	10/104-38
10	10/104-17

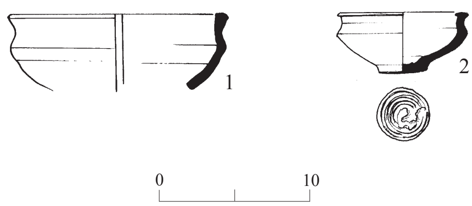

איור 3. כלי החרס: קערות מזוות.

מס׳	טיפוס	מס׳ רישום (סל)
1	קערה מזווה בקוטר בינוני	10/104-52
2	קערה מזווה בקוטר קטן	10/104-5

קדרות (איור 4: 1, 2).— שתי הקדרות נעשו מחרס מנופה ומעורב בכמות קטנה של חסמים בלבן, בחום ובאפור. העיצוב של שתי הקדרות דומה, ולהן דופן מעוגלת כלפי פנים, צוואר קצר, מעוגל מעט כלפי חוץ, ושפה מעובה מפנים ומחוץ. לשתי הקדרות הקבלות בתל גזר, שטח II, שכבות 12 ו־13 (Dever 1974: Figs. 24:3; 25:25). לקדרה מס׳ 2 הקבלה בתל ציפור שכבה V (Yannai 2000b: Fig. 3:16).

סירי בישול (איור 4: 3–5).— סירי הבישול נעשו מחומר דומה לזה של הקדרות. קוטרם קטן, ומתארם רדוד. השפה מעוגלת לחוץ וחתכה משולש. שפות אלה אופייניות לתקופת הברונזה המאוחרת. סירי בישול קטנים נמצאו בקברים 8144 ו־8145 בחצור (ידין ואחרים תש״ך: לוח CXXX:1–7), בקבר בירושלים (עמירן תשכ״א: איור 3:46, 47), בג׳ת (Yannai 2000a: Fig. 10:114), בקבר 27 בתל בית שאן (Oren 1973: Fig. 38:8), בקבר 73 במגידו (Guy 1938: Pl. 64:37) ובקברים בלכיש (Tufnell 1958: Pl. 78:801). לפי ההקבלות, הנחת סירי בישול קטנים בקברים נפוצה בכל רחבי הארץ. הם נמצאו בקברים מהמאה הי״ד לפסה״נ (ירושלים וג׳ת) עד סוף המאה הי״ג לפסה״נ (בית שאן, חצור ולכיש). שני הסירים שנמצאו בתל חדיד מאוחרים מההקבלות שמצאנו (ר׳ להלן).

פכים גדולים (איור 5: 1–3).— שלושת הפכים נעשו מחומר גס, מעורב בחסמים לבנים קטנים. לכולם מבנה דומה: בסיס מעוגל ולעתים מעט צר ושטוח; גוף דמוי ביצה; צוואר רחב, לרוב חרוטי ולעתים כמעט גלילי; שפת טבעת עבה; וידית מהשפה לכתף. פכים מטיפוסים דומים נמצאו בקבר באל־

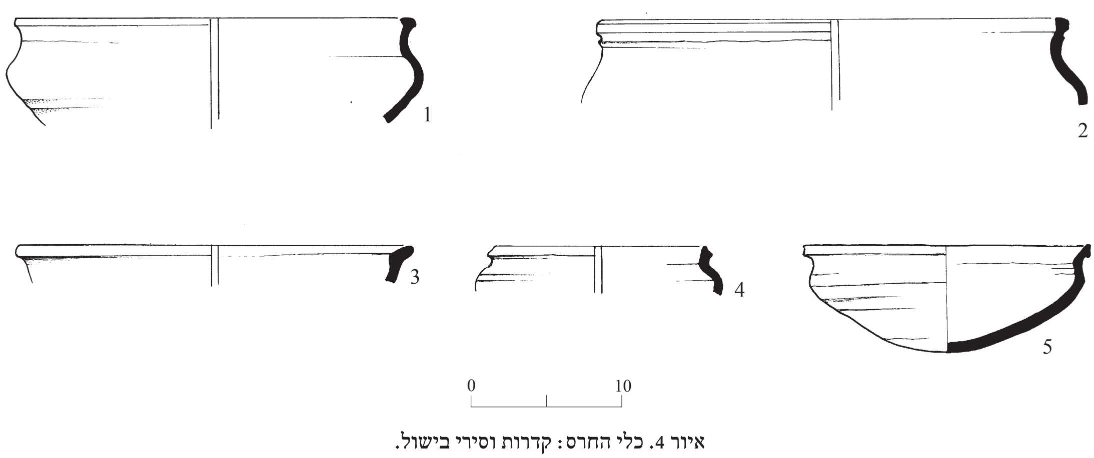

איור 4. כלי החרס: קדרות וסירי בישול.

מס׳	טיפוס	מס׳ רישום (סל)
1	קדרה	10/104-53
2	קדרה	10/104-47
3	סיר בישול	10/104-48
4	סיר בישול	10/104-54
5	סיר בישול	10/104-16

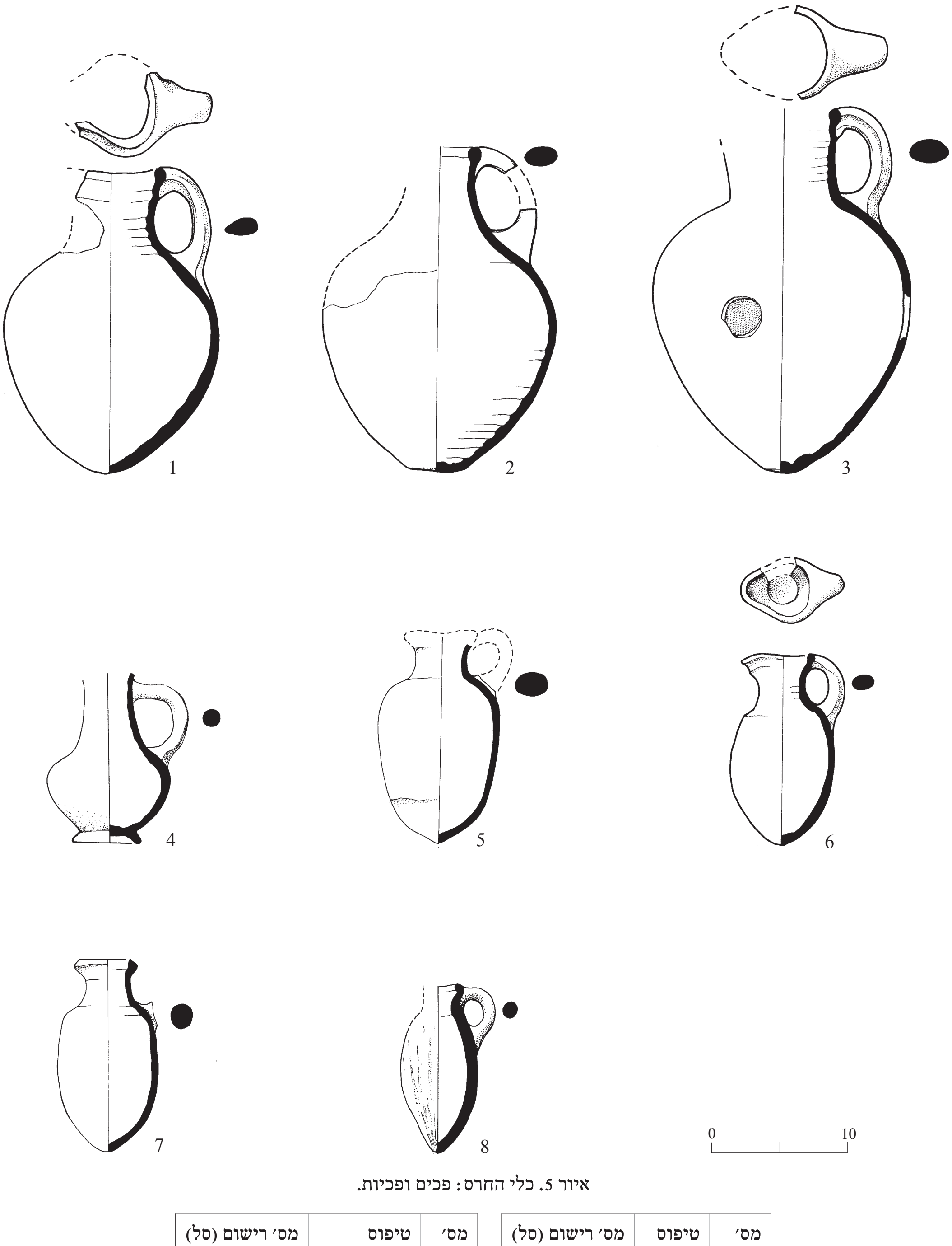

איור 5. כלי החרס: פכים ופכיות.

מס׳	טיפוס	מס׳ רישום (סל)
1	פך	10/104-2
2	פך	10/104-11
3	פך	10/104-1
4	פך	10/104-20
5	פכית דלייה	10/104-5
6	פכית דלייה	10/104-3
7	פכית דלייה	10/104-6
8	פכית דלייה	10/104-10

קובייבה (Ben-Arieh, Ben-Tor and Godovitz 1993: Fig. 8:13) ובקבר 559 בלכיש (Tufnell 1958: Pl. 75:702). הקבר מאל־קובייבה מתוארך היטב למאה הי״ג לפסה״נ. קבר 559 בלכיש מתוארך לימי השושלת הכ׳ (המחצית הראשונה של המאה הי״ב לפסה״נ).

פך קטן (איור 4:5).— הפך עשוי מחומר בהיר, מנופה היטב ונקי כמעט מחסמים. לפך בסיס טבעת, גוף מעט פחוס, צוואר קוני וידית מהצוואר לכתף. צורת השפה אינה ידועה. לפך אין כמעט הקבלות, להוציא כלי אחד מקבר 4019 בלכיש (Tufnell 1958: Pl. 82:898). על פי צורת הגוף הפחוס, בסיס הטבעת והצוואר הקוני הגבוה, הפך נוצר בהשראתם של פכים מאוחרים ממשפחת בסיס הטבעת מקפריסין ובהשפעתם. פכים מטיפוס זה נמצאו באתרים רבים בארץ (Prag 1985).

פכיות דלייה (איור 5:5–8).— פכיות הדלייה מתל חדיד נעשו מחומר מנופה היטב, ובו מעט חסמים קטנים בגוני חום ולבן. הן נחלקות לשתי קבוצות: פכיות רחבות (מס׳ 5–7) ופכית צרה (8). לפכיות הרחבות בסיס מחודד, גוף סגלגל, צוואר צר ושפת תלתן מקופלת. לפכיות מס׳ 6 ו־7 כתף מודגשת במדרגה, ולכולן ידית מהשפה לכתף. פכיות דומות נמצאו בקברים מהמאות הי״ג–הי״ב לפסה״נ, למשל בבית קברות 500 בלכיש (Tufnell 1958: Pl. 78:787–789), בקבר מהמאה הי״ג לפסה״נ בתל עיטון (Edelstein and Aurant 1992: Fig. 2:5, 6) ובקבר מהמאה הי״ב לפסה״נ שנמצא בין אשדוד לאשקלון (גופנא ומירון תש״ל: איור 2:8, 9).

לפכית צרה מס׳ 8 שפה ייחודית, שצורתה מרזב מקופל; אין לה הקבלות מדויקות.

פיקסיסים (איור 6:1–7).— הפיקסיסים מתל חדיד נעשו מחומר מנופה ונקי כמעט מחסמים. רוב הפיקסיסים (מס׳ 3–7) דומים מאוד זה לזה, ולהם בסיס מעוגל, גוף חרוטי, כתף מודגשת במדרגה, צוואר רחב ושפה מעוגלת לחוץ. לשפה גימור רבוע, ובצדה הפנימי מרזב דק. לפיקסיסים בקבוצה זו שתי ידיות אנכיות על הכתף. פיקסיס מס׳ 1 ייחודי וחריג — לא נמצאה לו הקבלה. צורת הגוף שלו דומה לזו של הפיקסיסים האחרים בתוספת בסיס טבעת צר וצוואר חרוטי גבוה וצר. על הכתף שלוש ידיות, בניגוד לפיקסיסים האחרים שלהם שתי ידיות. פיקסיס מס׳ 2 דומה מאוד לפיקסיסים האחרים, אבל בסיסו מעוגל יותר מבסיסם.

לפיקסיסים נמצאה רק הקבלה אחת בתל ציפור שכבה V מהמאה הי״ג לפסה״נ (Yannai 2000b: Fig. 3:17). למעט הקבלה יחידה זו, אין להם הקבלות בתל חדיד או בסביבתו הקרובה. לפיקסיסים מאתרים סמוכים, כגון תל לכיש, תל עיטון, תל ג׳דור ותל גזר מבנה שטוח מזה של הפיקסיסים מתל חדיד.

המכלול בתל חדיד מתוארך לסופה של תקופת הברונזה המאוחרת או לראשית תקופת הברזל הקדומה 1א׳, ולכן ראוי לחפש הקבלות לפיקסיסים גם במכלולים מראשית תקופת הברזל. בקבר מתקופת הברזל הקדומה בתל עיטון נמצא פיקסיס שלו בסיס טבעת דק (Edelstein and Aurant 1992: Fig. 15, 16). פיקסיסים דומים, מהמאה הי״א לפסה״נ, שלהם תחתית מחודדת ומבנה צר, נמצאו בתל קסילה שכבה XI (Mazar 1985b: Fig. 27:21) ובקבר D74 באזור (Ben-Shlomo 2012: Fig. 4.44:4). לפיכך, לפיקסיסים מתל חדיד אין הקבלות במכלולים מתקופת הברונזה המאוחרת, אך יש להם הקבלות במכלולים מהמאה הי״א לפסה״נ במישור החוף. גם הכמות הרבה של הפיקסיסים שנתגלו בתל חדיד בולטת ביחס לממצא באתרים אחרים. למרות ההקבלות שנמצאו והוצגו לעיל, איננו חושבים כי הפיקסיסים מתל חדיד מתארכים את המכלול לתקופת הברזל הקדומה מהסיבות הללו: (1) יתר הכלים במכלול הם מתקופת הברונזה המאוחרת, ואין להם המשך בתקופת הברזל; (2) פיקסיסים הם כלים מורכבים, ובהם הרבה פרטים טיפולוגיים שביכולתם להשתנות; (3) פיקסיסים אינם יכולים לתארך במדויק משום שאין קטלוג טיפולוגי וחלוקה כרונולוגית; (4) הפיקסיסים לא צמחו בקדרות של ארץ ישראל, ויש להם מגוון חיקויים.

נר (איור 8:6).— הנר נעשה מחומר מנופה ומעורב בחסמים לבנים, קטנים. הוא עשוי מקערה שיוצרה על אבניים, ויש לו קיפול עמוק משני צדי החריץ לעין הנר. הקבלות נמצאו בתל ציפור שכבה IV (Yannai 2000b: Fig. 2:19) ובקברים מהמאות הי״ג–הי״ב לפסה״נ בלכיש (Tufnell 1958: Pl. 73:668).

קערה־ספל (איור 9:6).— הכלי עשוי מחומר מנופה ומעורב בחסמים חומים ולבנים. כלים מטיפוס זה נמצאו באתרים רבים, בעיקר בפלשת ובשפלה בתקופת הברונזה המאוחרת, ויש להם הקבלות רבות מתל דן בצפון עד תל שרע ודיר

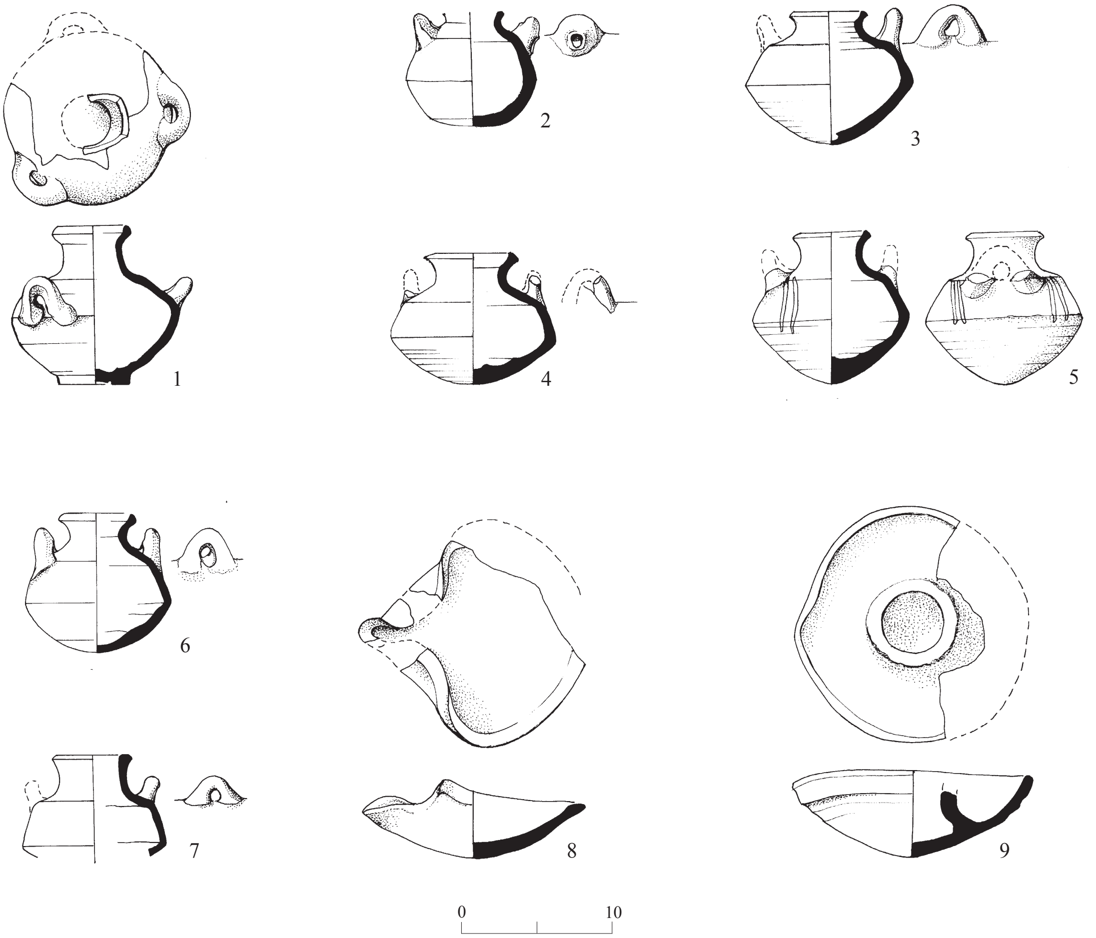

איור 6. כלי החרס: פקסיסים, נר, קערה־ספל.

מס׳	טיפוס	מס׳ רישום (סל)
1	פיקסיס	10/104-6
2	פיקסיס	10/104-21
3	פיקסיס	10/104-4
4	פיקסיס	10/104-18
5	פיקסיס	10/104-19
6	פיקסיס	10/104-19
7	פיקסיס	10/104-9
8	נר	10/104-31
9	קערה־ספל	10/104-33

אל־בלח׳ בדרום (Uziel and Gadot 2010:43–47). פריטים ספורים מטיפוס זה נמצאו במכלולים מתקופת הברזל (בדחי תש״ס: איור 8:1), והם אינם נכללים בממצאים שאספו עוזיאל וגדות. הכלי מטיפוס קערה־ספל שנמצא בתל חדיד נעשה במתכונת מובהקת של תקופת הברונזה המאוחרת (Dever 1995; Killebrew 2005:177; Uziel and Gadot 2010:41). רוב הכלים ממשפחה זו נמצאו במכלולים מתקופת הב״מ 2ב׳. לכן, למרות ההמשכיות המוגבלת של טיפוס זה לתוך תקופת הברזל, אין זה נכון לתארך את המכלול מתל חדיד לתקופת הברזל.

סיכום

המכלול מתל חדיד מאפשר להרחיב את התמונה היישובית בין שני המרכזים הגדולים — תל גזר במזרח ותל יפו במערב. לפי תוצאות החפירות ולפי מיקומו הגאוגרפי, תל חדיד הוא אחד מקבוצה של תלים קטנים — לצד תל מלוט, תל שלאף, תל ראס אבו ח׳מיד ותל אפק — שהתקיימו לאורך ״דרך הים״ או בקרבתה. תל חדיד הוא הבולט והנישא שבהם.

מכלול כלי החרס שנחשף בחפירה אינו מכלול של מבנה מגורים, שכן נמצאו בו מעט כלים המאפיינים אתרי יישוב, כגון סירי בישול גדולים, קדרות וקנקנים, והרבה כלים קטנים, כגון פיקסיסים, פכיות וקערות קטנות, המאפיינים קברים. על פי הכמות הגדולה של העצמות שנמצאו בבור, אפשר להניח שהמכלול נזרק אליו מקבר סמוך. רוב הכלים שנמצאו בחפירה דומים לכלים ממכלולים קרמיים בשפלת יהודה ודומים פחות למכלולים מדרום מישור החוף, למשל אשדוד, אשקלון ותל פרעה (דרום).

הקבלות למכלולים משני קברים בירושלים ובתל ג׳דור יכולים לסייע בקביעת הכרונולוגיה של המכלול בתל חדיד, אך אינם עדות ממשית לקשרים תרבותיים בין ההר לבקעת לוד. קשה לדעת מה היה טיבם של הקשרים התרבותיים והכלכליים של תושבי תל חדיד עם תושבי מישור החוף, שכן לא פורסמו מכלולים קרמיים משלהי תקופת הברונזה המאוחרת מאזור זה.

רוב ההקבלות שמצאנו הן משכבות ומקברים מסוף תקופת הברונזה המאוחרת, ורובם מתוארכים למאות הי״ג–הי״ב לפסה״נ. לא נמצאו כלים מיובאים מקפריסין, הנמצאים בדרך כלל באחוזים גבוהים במכלולי קברים מתקופת הברונזה המאוחרת (זינגר־אביץ ולוי תשנ״ב:22*–24*). לכן, נראה שאין לשייך את מכלול הכלים מתל חדיד לקברים מתקופת הברונזה המאוחרת, המתוארכים למאה הי״ג לפסה״נ. במכלול לא נמצאו גם שברים של כלי חרס פלשתיים, חד־גוניים או דו־גוניים, בשונה מהממצא בתל קסילה, באפק, באזור ובגזר. תהליכי צמיחתו של הסגנון הפלשתי והשתלבותו בתעשייה הקרמית, ובעיקר תיארוכם של תהליכים אלה, שנויים במחלוקת (Finkelstein 2002a; Mazar 1999:40). יש המקדימים אותם לראשית המאה הי״ב לפסה״נ, ויש המאחרים אותם למחצית השנייה של המאה הי״ב לפסה״נ. במכלול הכלים מתל חדיד אין גם זכר למאפיינים אחרים של הסגנון הפלשתי, כגון קדרות פעמון וידיות אופקיות (הידיות של הפיקסיסים אינן רלוונטיות להקבלה זו). המכלול מתל חדיד מציג קרמיקה כנענית, מקומית, למעט הפך שנעשה בהשראת הכלים ממשפחת בסיס הטבעת, שיובאו לארץ ישראל מקפריסין במאות הי״ד–הי״ג לפסה״נ. אפשר להניח שהמכלול שנמצא בתל חדיד מתוארך לסוף תקופת הברונזה המאוחרת, לפני התפשטות הסגנון הפלשתי ולאחר שפסק הייבוא הקפריסאי האופייני לתקופת הברונזה המאוחרת. שלבים אלה של סוף ימי רעמסס הג׳ ויורשיו מתוארכים למחצית הראשונה של המאה הי״ב לפסה״נ עד 1135 לפסה״נ. פרק זמן זה מוגדר אצל חוקרים אחדים כתקופת הברזל 1א׳ (Mazar 1985a:106–107) ואצל אחרים כתקופת הב״מ 3 (Ussishkin 2004:60–61). מבחינת ההגדרות הטיפולוגיות, הכלים שנמצאו בתל חדיד נעשו במסורת הקדרות הכנענית המקומית, ולפי המינוח של אוסישקין הם מתוארכים לתקופת הב״מ 3ב׳.

הערה

[1] את החפירה (הרשאה מס׳ A-3323) מטעם רשות העתיקות ניהלה אלה נגורסקי. סייעו אלי ינאי (תיאום הפרויקט), יאיר רחמים (מנהלה), אברהם האג׳יאן (מדידות), קלרה עמית (צילום הממצאים), כרמן הרש (ציור הממצאים) ויוסי נגר (אנתרופולוגיה פיסית).

הפניות

בדחי ר' תש"ס. מערת קבורה מתקופת הברזל 2 בבאקה אל־ע'רביה. **עתיקות** 39: 7*—12*.
בן־אריה ש' תשמ"א. קבר מתקופת הברונזה המאוחרת מתל ג'דור. **ארץ־ישראל** טו: 115—126.
ברנד א' 1998. **חפירת הצלה בשולי תל חדיד – דין וחשבון ראשוני.** תל אביב.
גופנא ר' ומירון ד' תש"ל. מערת קברים מתקופת הברזל הא' בין אשדוד לאשקלון. **עתיקות** ו: 1—5.
זינגר־אביץ ל' ולוי י'. תשנ"ב. שני קברים מתקופת הברונזה המאוחרת בפלמחים. **עתיקות** 21: 15*—26*.
טורגה ח' 2010. תל חדיד. **חדשות ארכיאולוגיות — חפירות וסקרים בישראל** 122 (29.7.2010) http://www.hadashot-esi.org.il/report_detail.aspx?id=1426&mag_id=117 (תאריך גישה 24.6.2015).
ידין י', אהרוני י', דונאייבסקי ע', דותן ט', עמירן ר' ופרו ז' תש"ך. **חצור ב: פרשת החפירות בעונה השנייה (1956).** ירושלים.
ינאי א' תשע"ב. מערת קבורה מתקופת הברזל 2 ומהתקופה הרומית הקדומה מצפון לתל חדיד. **עתיקות** 70: 1—20.
נגורסקי א' 2005. תל חדיד. **חדשות ארכיאולוגיות — חפירות וסקרים בישראל** 117 (18.4.2005) http://www.hadashot-esi.org.il/report_detail.aspx?id=173&mag_id=110 (תאריך גישה 24.6.2015).
נגר י' כרך זה. עצמות אדם מבור המים בתל חדיד.
עמירן ר' תשכ"א. קבוצת־כלים מקבר בירושלים מהתקופה הכנענית המאוחרת II. **ארץ־ישראל** ו: 25—37.

Avi-Yonah M. 1972. The Haditha Mosaic Pavement. *IEJ* 22:118–123.
Ben-Arieh S., Ben-Tor D. and Godovitz S. 1993. A Late Bronze Age Burial Cave at Qubeibeh, near Tel Lachish. *'Atiqot* 22:77–89.
Ben-Shlomo D. 2012. *The Azor Cemetery: Moshe Dothan's Excavations, 1958 and 1960* (IAA Reports 50). Jerusalem.
Dever W.G. 1974. *Gezer* II: *Report of the 1967–70 Seasons in Fields I and II*. Jerusalem.
Dever W.G. 1995. Social Structure in Palestine in the Iron II Period on the Eve of Destruction. In T.E. Levy ed. *The Archaeology of Society in the Holy Land*. London. Pp. 416–431.
Edelstein G. and Aurant S. 1992. The 'Philistine' Tomb at Tell 'Eitun. *'Atiqot* 21:22–41.
Finkelstein I. 2002a. Chronology Rejoinders. *PEQ* 134:118–129.
Finkelstein I. 2002b. Gezer Revisited and Revised. *Tel Aviv* 29:262–296.
Guy P.L.O. 1938. *Megiddo Tombs* (OIP XXXIII). Chicago.
Killebrew A.E. 2005. *Biblical Peoples and Ethnicity: An Archaeological Study of Egyptians, Canaanites, Philistines, and Early Israel, 1300–1100 B.C.E* (Archaeology and Biblical Studies 9). Atlanta.
Mazar A. 1985a. The Emergence of the Philisines Material Culture. *IEJ* 35:95–107.
Mazar A. 1985b. *Excavations at Tell Qasile* II: *The Philistine Sanctuary; Various Finds, the Pottery, Conclusions, Appendixes* (Qedem 20). Jerusalem.
Mazar A. 1999. The 1997–1998 Excavations at Tel Reḥov: Preliminary Report. *IEJ* 49:1–42.
Na'aman N. and Zadok R. 2000. Assyrian Deportations to the Province of Samerina in the Light of Two Cuneiform Tablets from Tel Hadid. *Tel Aviv* 27:159–188.
Oren E.D. 1973. *The Northern Cemetery of Beth Shan*. Leiden.
Prag K. 1985. The Imitation of Cypriot Wares in Late Bronze Age Palestine. In J.N. Tubb ed. *Palestine in the Bronze and Iron Ages: Papers in Honour of Olga Tufnell*. London. Pp. 154–166.
Tufnell O. 1958. *Lachish (Tell ed Duweir)* IV: *The Bronze Age* (The Wellcome-Marston Archaeological Research Expedition to the Near East IV) (2 vols.). London–New York–Toronto.
Tzaferis V. and Hess O. 1992. A Late Bronze Age Tomb at Tell 'Eitun. *'Atiqot* 21:9–21.
Ussishkin D. 2004. A Synopsis of the Stratigraphical, Chronological and Historical Issues. In D. Ussishkin. *The Renewed Archaeological Excavations at Lachish (1973–1994)* I (Tel Aviv University Institute of Archaeology Monograph Series 22). Tel Aviv. Pp. 50–119.
Uziel J. and Gadot Y. 2010. The 'Cup-and-Saucer' Vessels: Function, Chronology, Destribution and Symbolism. *IEJ* 60:41–57.
Yannai E. 2000a. A Late Bronze Age Tomb at Jatt. *'Atiqot* 39:49–82.
Yannai E. 2000b. A Re-Evaluation of the Late Bronze Pottery from Tel Sippor. *IEJ* 50:203–215.
Yannai E. 2004. The Late Bronze Age Pottery from Area S. In D. Ussishkin 2004. *The Renewed Archaeological Excavations at Lachish (1973–1994)* III (Tel Aviv University Institute of Archaeology Monograph Series 22). Tel Aviv. Pp. 1032–1146.

A LATE BRONZE AGE POTTERY ASSEMBLAGE FROM TEL ḤADID (EL-ḤADITHA)

ALLA NAGORSKY AND ELI YANNAI

(PP. 13*–22*)

A salvage excavation was conducted in October 2000 on the southwestern face of Tel Ḥadid (el-Ḥaditha) as part of the development of the Cross-Israel Highway (map ref. 19526/65248). The excavation reached the bottom of a water cistern (diam. 4.8 m, c. 1 m preserved depth) whose walls had been destroyed by the development work (Plan 1). The cistern's ceiling probably collapsed in antiquity, sealing its contents. The fill contained soil, small stones, human bones, and pottery vessels.

The pottery (Figs. 1–6) and the large quantity of human skeletal remains recovered from the cistern (see Nagar, this volume) suggests that the assemblage originated in an adjacent cave. Most of the vessels in the assemblage resemble those from pottery assemblages in the Shephelah and the Judean Hills rather than those from the southern coastal plain. A few parallels were found with pottery assemblages from tombs in Jerusalem and at Tel Jadur, indicating that the inhabitants of Tel Ḥadid had cultural links with settlements in the Judean Shephelah and the Judean Hills.

Most of the parallels found are from settlement strata and tombs dating from the end of the Late Bronze Age (thirteenth–twelfth centuries BCE). No examples were found of Late Bronze Age Cypriot pottery imports nor of typical Philistine pottery, featuring, e.g., bell-shaped kraters and horizontal handles. The Tel Ḥadid assemblage is thus local Canaanite. It dates to the end of the Late Bronze Age, after Cypriot imports came to an end and before the spread of the Philistine style. Following the conventional subdivisions, the vessels date to LB IIIB.

CAPTIONS TO ILLUSTRATIONS

Plan 1. The water cistern, plan and section.
Fig. 1. The pottery: small bowls.
Fig. 2. The pottery: large bowls.
Fig. 3. The pottery: carinated bowls.
Fig. 4. The pottery: kraters and cooking pots.
Fig. 5. The pottery: jugs and juglets.
Fig. 6. The pottery: pyxides, oil lamp and cup-bowl.